

этом отношении спортивная терминология сходна с общественно-политической, значительная часть которой «в какой-то мере понятна каждому». Она имеет распространение не только в речи профессиональных спортсменов, но и в речи огромного количества болельщиков, вообще любителей спорта. Именно этим объясняется широкое употребление спортивных терминов, часто без каких-либо комментариев к ним. Например, слова волейбол, футбол, баскетбол, кубок, чемпион, чемпионат, старт, финиш и др. получили широкое общественное применение, занимая видное место в общенародном языке. Круг людей понимающих и употребляющих эти и целый ряд других интернациональных терминов, расширился по существу, до всех говорящих на каракалпакском языке.

Как и большинство современных ученых интернациональными мы считаем термины спорта, которые широко распространены и используются в других языках без переводов и толкований. Количество таких терминов резко увеличилось в последние годы. Если раньше в мире были распространены спортивные игры Европы (футбол, волейбол, хоккей, велоспорт, тяжелая и легкая атлетика, то в последнее пятидесятилетие в мире широкое распространение получили и азиатские виды спорта: карате, дзюдо, у-шу, таэквондо, сумо и другие. Многие названия и термины этих видов спорта широко распространились по всему миру и стали интернациональными.

К интернациональным терминам мы относим термины спорта, которые используются без переводов в нескольких языках мира, русском, английском, французском, немецком и каракалпакском языках.

Спортивные термины- это слова или словосочетания, которые называют определенные понятия, предметы, звания, должности какой-либо сферой спорта.

#### Литература

1. Kochanov K.M., Esbosinova N.P., Bayatanova E.K. Shet tillerden kirgen sózlerdiń túsindirme sózligi. –Nókis: «Bilim», 2002.
2. Логинова З.С. Англизмы в спортивно терминологии русского языка. -Ташкент: 1978.
3. Карибаева А.У. Русско-каракалпакский терминологический словарь по физической культуре и спорту. –Нукус: «Билим» 1990.
4. / «Qaraqalpaqstan sportı», 2024 №03 (1056).

**РЕЗЮМЕ.** Мақолада қарақалпақ тилидағы кўпгина халқаро спорт терминларининг қўлланилиши ва ўзлаштирилиши ҳақида маълумот берилган.

**РЕЗЮМЕ.** В статье речь идёт об использовании и заимствовании огромного количества интернациональных спортивных терминов в каракалпакском языке.

**SUMMARY.** This article about the usage and borrowing a huge number of international sport terms in Karakalpak.

### ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ОЙКОНИМЛЕРИНИҢ ЖАСАЛЫҒЫ

М.Д.Қурбанов – филология илимлериниң кандидаты

Әжинияз атындағы Нөкіс мәмлекетлик педагогикалық институты

**Таянч сўзлар:** ономастика, топоним, ойконим, сўз ясаиш, топоним ясаиш, ойконим ясаиш, конверсия, ономастик конверсия, трансонимизация, композиция.

**Ключевые слова:** ономастика, топоним, ойконим, словообразование, топонимобразование, ойконимобразование, конверсия, ономастическая конверсия, трансонимизация, композиция.

**Key words:** onomastics, toponym, oikonym, word formation, toponym formation, oikonym formation, conversion, onomastic conversion, transonymization, composition.

Топоним, оның бир түри ойконимлер тил бирлиги ретинде сөз жасаў системасы негизинде анализлениўи керек, бирақ «топоним жасалыўда тилдиң барлық сөз жасаў қураллары қатнаса бермейди» [12:56]. Қарақалпақстан ойконимлери 1) ономастикалық конверсия; 2) трансонимизация; 3) композиция усылары менен жасалады.

1. Ономастикалық конверсия. Тил билиминиң сөз жасалыўы системасында сөздиң сыртқы дүзилесин өзгертпестен, тек ишки семантикасының өзгериўи арқалы жаңа мәнини билдириўи лексика-семантикалық усыл, деп қаралады. Бул термин ономастикалық изертлеўлерде де кең қолланылып киятыр.

Ономастика, соның ишинде, топонимикада апеллатив сөзлердиң грамматикалық формаларды

Иноязычные заимствования в области специальных групп лексики исследованы еще недостаточно, так как до недавнего времени основным материалом исследования была общеупотребительная лексика. То же можно сказать и о спортивной лексике. Отдельные слова интернациональной спортивной лексики рассматриваются в ряде работ, но объектом специального детального исследования интернациональные спортивные заимствования не были.

Хотя интернациональные спортивные термины привлекали к себе внимание лингвистов, значительная часть наблюдений представляет собой сведения лишь о происхождении, употреблении и семантике отдельных спортивных терминов. Место интернациональных спортивных терминов в терминологической системе каракалпакского языка, их словообразовательные возможности, изменение морфемного состава, как правило, во внимание не принимались.

Спортивные термины предназначены для краткого обозначения физических упражнений, общих понятий, названий снарядов, инвентаря и приемов. Тренерам и арбитрам следует научиться правильно понимать и применять их, знать особенности, происхождение и значение отдельных терминов. Это поможет им расширить возможности общения на занятиях с различным контингентом и повысить эффективность процесса обучения, облегчит описание и понимание спортивной техники и упражнений.

Владение спортивной лексикой и терминологией является одним из условий развития коммуникативной компетенции не только специалистов данной сферы, но и всех носителей языка. В статье были рассмотрены актуальные вопросы заимствования и усвоения интернациональной спортивной терминологии каракалпакским языком.

кабыл етпей топоним хызметине өтиўи, яғный топонимлесіўи атама жасаўдың бир усылы ретинде қаралып келмекте. О.Т.Молчанова түркий топонимлердиң жасалыўы ҳаққында пикир жүритип, атаўыш хэм фейил сөзлердиң өз қалпынде турып, мәни хэм хызметин ғана өзгерип топонимикалық лексикаға өтиўи оним жасаўдың лексика-семантикалық усылы, деген еди. *Топонимлесіў* – бул сөздиң тек меншикли атамаға көшиў кубылысы емес, соның менен бирге, лексеманың басқа разрядка өтип жаңа статус хэм белгиге ийе болыўы [7:103].

Топонимикаға арналған басқа бир изертлеўлерде сөздиң дүзилеслик жақтан өзгериссиз топонимлесіўин лексика-семантикалық кубылыс деп хэм ол топоним жасаўдың бир түри ретинде қаралған. Б.Бияров

Қазақстан аймағындағы *Арна, Қайыр, Канал, Саға, Саз* сыяқлы елатлы орын атамалары *лексика-семантикалық* [4:63-76], Ж.Б.Буғыбаева *орал, нарын, найза, арал* апелляциялардың сыртқы өзгерістерсіз *Орал, Нарын, Найза, Арал* түрінде топонимге өтіуі топоним жасаудың *мәнилик* *усылы* деп қараған [5:331]. А.В.Суперанскаяның пикиринше, тилде бар болған лексемалардың хеш қандай өзгерістерсіз яки жүдә сезилмейтуғын өзгерістер менен меншикли атама ұазыйпасына өтіуін *ономастикалық (топонимикалық) конверсия* деп қарау керек. Бул термин апелляцияның онимге өтіу қубылысын өзінде сәулендире алады [12:92-93]. Илимпаздың бул пикири кейин ала бир қанша алымлар тәрепинен қоллап-қууатланды, оны өз изертлеулерінде теориялық дерек ретінде пайдаланды. Мәселен, өзбек тил билиминде Н.Улуков, А.Отажоннова өзлериниң изертлеулерінде *ономастикалық конверсияны* топоним жасаудың бир усылы ретінде қараған. А.Отажоннова апелляция яки меншикли атаманың дүзилислик өзгерістерсіз онимге өтіуіне байланысты *ономастикалық конверсияның* еки түрин ажыратқан: 1. *Ишки конверсия* – меншикли атамадан меншикли атаманың жасалыуы; 2. *Сыртқы конверсия* – меншикли атаманың *ономастикалық* лексикадан сыртта болған сөзден жасалыуы. Хәр еки жағдайда да конверсия арқалы топоним жасалғанда лексема өзиниң бирлемши лингвистикалық ұазыйпасы хәм семантикалық өзгешелигин өзгертеди [10:84-85].

*Конверсия* – бул сөз жасау усылы, сөздің бир сөз шақабынан екінши бир сөз шақабына өтіу арқалы жаңа сөз жасалыуы. Бул қубылыс дүнья тиллериниң барлығына тән [8:23], яғнай сөз дүзилислик өзгерістерсіз бир сөз шақабынан екіншисине көшіуі. *Ономастикалық конверсия* – бул тил бирликлери, солардан түбир, доренди, қоспа сөзлердің сыртқы дүзилисин өзгертпей меншикли атама ұазыйпасына өтіу қубылысы.

Қарақалпақстан ойконимиясында *ономастикалық* конверсия усылы менен жасалған ойконимлердің саны көп. Оларды морфологиялық белгилери бойынша төмендегидей түрлерге бөлип қарауға болады:

1) Тийкары атлық болған ойконимлер: *Азатлық* елаты (Қанлықөл, Хожели), *Арқанышы*, *Болыс* аұылы (Шымбай), *Ахун* аұылы (Кегейли, Төрткүл, Шоманай), *Бағ* аұылы (Тақығатас, Шымбай, Нөкис р.), *Бағман* аұылы (Кегейли, Шымбай), *Бақсы* аұылы (Кегейли), *Бек* аұыл (Әмиүдәрәя, Беруний), *Бий* аұыл (Хожели), *Бирлик* аұылы (Бозатау, Әмиүдәрәя), *Берекет* аұылы, *Өрнек* аұылы (Елликқала), *Дослық* аұылы (Елликқала, Төрткүл), *Тоғай* аұыл (Шоманай), *Шеге* аұыл (Мойнак) хәм т.б.;

2) Тийкары келбетлик болған ойконимлер: *Боз* аұыл (Беруний, Кегейли, Төрткүл, Хожели, Шымбай), *Кебир* аұыл (Тахтакөпир, Шымбай, Нөкис р.), *Дәңли* аұылы (Төрткүл), *Жаңа* аұыл (Төрткүл), *Шор* аұыл (Хожели) т.б.;

3) Тийкары санлық болған ойконимлер: *Биринши* аұыл (Шоманай, Шымбай), *Екинши* аұыл (Шымбай), *Бестам* аұылы (Әмиүдәрәя, Қанлықөл, Қоңырат, Нөкис р., Хожели), *Тоғызыншы* аұыл (Қанлықөл, Шымбай) т.б.;

2. Трансонимизация усылы. Ономастикада бир объект атамасының екінши объектке берилиуі, яғнай меншикли атаманың хеш бир өзгерістерсіз бир түрден басқасына көшіуі көп ушырасады. Бул қубылыс базы изертлеулерде *сыртқы конверсия*, басқаларында *трансономизация* деп аталып қиятыр. Белгили болғанындай, тиллик бирдей қубылысқа еки түрли термин қолланылған. Н.В.Подольская *трансонимизация* – меншикли атамадан меншикли атаманың келип шығыуы, *трантопонимизация* – топонимлердің өз ара көшіуі, – деп түсиник берген

[11:152-153]. А.В.Суперанская *трансонимизация* – белгили бир атаманың басқа топарға өтіуі, аұысыуы, ол барлық түрдеги меншикли атамалардың жасалыуында кең тарқалған, – деп көрсетеди [13:46]. З.Дүсимов топонимикалық системадағы принциптер хақында сөз етип: «... сөздің топонимлесіуі *транспозиция* принципи негизінде әмелге асады, ол меншикли атамалар системасы шеңберінде жүз береді. Бунда топоним басқа бир объектти атау ушын қолланылады», деп жазады [6:43]. Ю.Неъматова, О.Т.Бегимовлардың мийнетлерінде *трансонимизация* топоним жасаудың өз алдына бир усылы ретінде қаралған [9:116; 2:27]. Сондай-ақ, топонимикада *трансонимизация* қубылысы, оның онимлер жасау хызметине арналған мақалалар да жарық көрди [1:3]. Бизинше, бир типке тийисли меншикли атаманың форма өзгерістерсіз екінши бир типке өтип тағы да меншикли атама хызметин атқарыуын ономастикалық (ишки) конверсия деп емес, ал ономастикалық көлем шеңберінде жүз бергени ушын *трансонимизация* (атама көшіу) деп атау орынлы. Себеби, атамалардың бир-бирине көшіу қубылысы онимия шеңберінде жүз береді.

Қарақалпақстан топонимлери, соның ишинде ойконимлердің жасалыуында *трансонимизация* айрықша орын ийелейди. Олардың тийкары онимнің қайсы түри екенине қарай төмендегидей топарларға бөлиуге болады:

1) Этноним тийкарлы ойконимлер: *Ақмаңғыт* елаты (Нөкис р.), *Анна* аұылы (Кегейли, Тахтакөпир, Нөкис р.), *Араб* аұылы, *Тама* аұылы (Елликқала, Төрткүл, Шымбай), *Маңғыт* қаласы (Әмиүдәрәя) хәм т.б.;

2) Гидроним, ороним тийкарлы ойконимлер: *Арзымбетқұм* аұылы (Қанлықөл), *Ақшақөл* елаты (Елликқала), *Бағжан* аұылы (Елликқала, Төрткүл), *Қызылқұм* аұылы (Әмиүдәрәя), *Қаракөл* аұылы (Елликқала), *Сарманжан* аұылы (Шымбай), *Үйсай* аұылы (Мойнак) хәм т.б.;

3) Антропоним тийкарлы ойконимлер: *Толыбай* *Қабулов* аұылы, *Пиржан* аұылы (Қанлықөл), *Бердибай* аұылы (Шоманай), *Дәулетбай* аұылы (Хожели, Шоманай), *Жуманияз* аұылы, *Мәулен* аұылы (Шымбай), *Назархан* аұылы (Кегейли), *Сейтимбай уста* аұылы (Әмиүдәрәя), хәм т.б.

Қарақалпақстан ономастикасында этноним хәм антропонимлер көбирек топонимге өтеди. Соның менен бирге, топонимлердің басқа онимлерге өтіу жағдайлары да ушырасады. *Қоңырат*, *Нөкис* – топоним, *Қоңырат*, *Нөкисбай* – антропоним хәм т.б.

3. Композиция усылы. Композиция усылы менен жасалған қоспа ойконимлер үш басқышта қәлиплеседи: сөз дизбеги→қоспа сөз→қоспа ойконим. Ойконимлердің бул жол менен жасалыуы сөз дизбегиниң ойконимге айланыуының нәтийжеси деп қарауға болады. Н.Улуков буны былай түсиндиреди: «Қоспа сөзлер тарийхы жағынан сөз дизбеклеринен келип шыққан. Тилдің рауажланыуы басқышында сөз дизбеги компонентлери мәни хәм грамматикалық жақтан бир пүтин мәниге биригип, сөзлер арасында синтаксислик қатнастар жоғалған хәм сөз дизбегинен қоспа сөзлер пайда болған» [14:157]. Соған қарай композиция усылы менен жасалған ойконимлерди курама хәм бириккен деп еки түрге бөлиуге болады:

1) Компонентлери бириккен ойконимлер: *Ақтам* (Төрткүл), *Әмирабад* (Елликқала), *Бозауыл* (Беруний, Кегейли, Төрткүл, Хожели, Шымбай), *Елликқала* (район), *Жамбасқала* (Төрткүл), *Қумауыл* (Беруний, Қоңырат, Тахтакөпир), *Қызылүй* (Шымбай), *Үштам* (Кегейли) т.б.;

2) Компонентлери дизбеклесип келген ойконимлер: *Абат мекан* аұылы (Хожели), *Гөне Төрткүл* аұылы

(Төрткүл), *Бийбазар қазы* аўылы (Беруний), *Рейим бажбан* аўылы (Шымбай), *Қазаяқлы бессары* аўылы (Кегейли), *Қуламет жырау* (Қанлыкөл), *Шерназар бақсы* аўылы (Нөкис р.) т.б.

Қарақалпақстан ойконимлери қурамындағы сөзлердің синтаксистік байланысына қарай бір неше түрлерге бөлінеді:

1. Атрибутивтік (анықлауышлық) қатнастағы сөз дизбегі тийкарлы ойконимлер. Бұнда *анықлауыш+анықланыушы* конструкциялы сөз дизбегі компоненттері жупкерлесіу яки изафеттік қатнас арқалы байланысқан. Усыған қарай олар екіге бөлінеді:

а) Жупкерлесіу жолы менен дүзилген сөз дизбегі тийкарлы ойконимлер: *Абат мекен* аўылы (Хожели), *Ақжай*, *Дийқанабад* (Шоманай), *Аққала* (Кегейли, Шымбай), *Жаңақала* (Қанлыкөл), *Бестам* (Қанлыкөл, Қоңырат, Хожели, Нөкис р.), *Қостерек* (Қоңырат, Шымбай), *Қоструба*, *Тазақоныс* (Тахтакөпір), *Қызылқала* (Қанлыкөл, Шымбай), *Онтам* (Кегейли, Нөкис р., Шоманай), *Үштам* (Кегейли, Шоманай) хәм т.б.;

б) Изафеттік қатнасқа қурылған сөз дизбегі тийкарлы ойконимлер. Биринші компоненті ийелік сеплигинде турады, екінші компоненті тартым жалғауын сақланған болады: *Атаның* аўылы (Қараөзек), *Бақсының* аўылы (Шымбай), *Көсениң журты* (Кегейли) т.б.;

2. Объективтік (толықлауышлық) қатнасқа қурылған сөз дизбегі тийкарлы ойконимлер. Дәслепкі компоненті табыс сеплиги, екінші компоненті атау сеплигинде болады: *Ели абат* (Қоңырат) хәм т.б. Сондай-ақ, Қарақалпақстан ойконимиясында *Қазанкеткен* (Мойнак), *Қумжыққын* (Хожели), *Теңгешашқан* (Қараөзек) сыяқлы гәп дүзилісіндегі синтаксистік бирліклердің ойконимге өтиу қубылысы да ушырасады.

Демек, Қарақалпақстан ойконимлери грамматикалық дүзилісі жағынан бирдей емес. Бир түбір сөзден ибарат ямаса қурамында аффикс болған, сондай-ақ екі хәм оннан артық сөзлерден қуралған қоспа атамалар да бар. Қарақалпақстан топонимиясында дара атамалар жүдә аз ушырасады.

### Әдебиетлар

1. Адизова Н.Б. Атоқли отларда ясалишининг бир усули. // Scientific progress. Volume 2 (issue 7) 2021.// <https://scientificprogress.uz>.
2. Бегимов О.Т. Жанубий Ўзбекистон оронимларининг тарихий-лисоний тадқиқи: Филол.фан. д-ри ... дисс.автореф. – Самарканд: 2021.
3. Бекжан Әбдуәлиұлы Топонимиялық трансонимдену қубылысы және оның аясындағы терминдер мәселесі. // <https://termincom.kz/articles/?id=110>
4. Бияров Б. Жер-су аттарының сөзжасамдық үлгілері. – Алматы: Мемлекеттік тілді дамыту институты, 2012.
5. Бұғыбаева Ж.Б. Топоним жасамдық мәселесі. // KazNU Buletен. Philology series. 2014. №4-5 (150-151).
6. Дусумов З. Историко-лингвистический анализ топонимии Хорезма: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – Ташкент: 1989.
7. Молчанова О.Т. Модели географических имен в тюркских и индоевропейских языках. //Вопросы языкознания. -М.: «Наука», 1990. №1.
8. Нажимов П. Қарақалпақ тилининг сўз ясалиш тизими: Филол. фан. докт. (DSc) ... дисс. Автореферати. –Нукус: 2020.
9. Незьматова Ю. Наманган вилояти ойконимларининг тарихий-лингвистик тадқиқи: Филол.фан.б.фалс.док. ... дисс. – Фарғона: 2018.
10. Отажанова А. Хоразм этнотопонимлари ва уларнинг луғавий асослари: Филол. фан. номз. ... дисс. –Тошкент: 1997.
11. Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии. – М.: «Наука», 1978.
12. Суперанская А.В. Структура имени собственного (Фонология и морфология). – М.: «Наука», 1969.
13. Теория и методика ономастических исследований. Изд. 2-е. –М.: Изд. ЛКИ, 2007.
14. Улуков Н. Ўзбек тили гидронимларининг тарихий-лингвистик тадқиқи. – Тошкент: «Фан», 2008.

**РЕЗЮМЕ.** Мақолада топоним ясалиши ва сўз ясалишининг умумий ва фарқли жиҳатлари таҳлил қилинган. Топонимикада ономастик конверсия, трансонимизация ва композициянинг ўзига хос томонлари ўрганилган.

**РЕЗЮМЕ.** В статье анализируются общие и различные аспекты топонимобразования и словообразования. В топонимике изучаются специфические аспекты ономастической конверсии, трансонимизации и композиции.

**SUMMARY.** The article analyzes general and various aspects of toponym formation and word formation. In toponymy, specific aspects of onomastic conversion, transonymization and composition are studied.

## SH.SEYITOV SHĠĠARMALARĠNDA SÚWRETLEW USĠLĠ – PARALLELIZMLER HAQQĠNDA

G.P.Sadenova – assistant oqıtıwshı

*Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti*

**Tayanch so‘zlar:** poetika, badiy matn, sintaksis, uslub, parallelizm, sintaktik parallelizm, sinonim, frazema, evfemizm, ekspressiya.

**Ключевые слова:** поэтика, художественный текст, синтаксис, стиль, параллелизм, синтаксистический параллелизм, синоним, фразеология, эвфемизм, экспрессия.

**Key words:** poetics, literary text, syntax, style, parallelism, syntactic parallelism, synonym, phraseology, euphemism, expression.

Kórkem tekste eń kishi til birlikleri bolǵan sesler menen sózlerde belgili bir stilistikalıq, kórkem-poetikalıq, obrazlılıq mánilerdi ózine júklep, kórkem shıǵarmanıń shólkemlestiriwshilik xızmetin atqara aladı. Bul birliklerdiń kontekst ishinde ózara qatnasqa túsip obrazǵa eniwi bul jazıwshınıń maqseti hám kórkem sheberligine tikkeley baylanıslı bolıp keledi. Kórkem sóz qurallarınıń ishinde parallelizmler yamasa sintaksislik parallelizmler ataması hám onıń tábiyatı haqqında til biliminde júdá kóp izertlewler alıp barılǵan.

Eń aldı menen, parallelizm atamasına toqtalatuǵın bol-saq, ol grek tilindegi «parallelós» sózinen alınǵan bolıp, mánisi «teppe-teń, bir qatarda» degen túsiniklerge sáykes keledi. Lingvistika hám ádebiyattanıw ilimlerinde kóp qollanıladı. Ásirese, til biliminde bul termin haqqında hár

túrli kózqaras-pikirlerdi ushırıtwǵa boladı. Máselen, ayırım ilimpazlar parallelizmdi tek ǵana belgili bir tiptegi tillerge tán boladı esaplasa [1:82], bir topar alımlar onı barlıq tillerge tán bolǵan qubılıs [2:128-135] dep esaplaydı. Ayırım izertlewshiler onı awızeki sóylewge tán stilistikalıq figura sıpatında, ayırım ilimpazlar baylanıstırıwshı qural al, ayırımları leksikalıq, sintaksislik, stilistikalıq qural sıpatında bahalaydı [3:21]

R.Shukurovtıń pikirinshe «parallel birliklerdiń tiykarǵı wazıypası pikirlerge qosımsha túsinik beriw, eń áhmiyetlisi oǵan tınlawshını tolıq isendire alıwdan ibarat» [4:63] dep keltirse, M.Yuldoshev «Kórkem tekste parallel birliklerdiń qatara qollanılwı barlıq til birliklerine tán qubılıs» [5:68] dep esaplaydı.